

Мр Марта Вукотић Лазар

Јасмина Ђокић, диа

→ ЦИЉЕВИ И КРИТЕРИЈУМИ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ СТАРОГ БЕОГРАДСКОГ САЈМИШТА

Комплекс Старог београдског сајмишта налази се у новобеоградском делу централне зоне Београда, на подручју између Бранковог и Старог железничког моста, преко пута Савског амфитеатра. То је пространо подручје које је физички и функционално изоловано од остатка града, девастирано, насељено сиромашним становништвом, често и припадницима маргиналних/рањивих групација, оптерећено слојевитом и трагичном прошлошћу.

Од изградње 1937. године, до данас комплекс је имао различите функције: осмишљен је и реализован као репрезентативан сајамски простор који је требало да покаже амбиције младе европске краљевине и буде подстрек њеном економском развоју. У Другом светском рату немачке окупационе снаге претварају комплекс у концентрациони логор у коме је убијено и мучено хиљаде људи.

После рата, нове антифашистичке комунистичке власти, одлажу суочавање са теретом прошлости Старог сајмишта. Године 1951. у непорушене објекте Старог сајмишта уселили су се сликари и вајари, па је креативна енергија покушала да ублажи трагедију овог простора.

Данас, и даље је у градској управи и стручној јавности – међу архитектама и планерима, ово подручје табу тема. Различити планови су давали предлоге који се у основи свде на конзервацију, или чак избегавају да дају децидан одговор на питање: Шта са Старим сајмиштем?

Циљ овог рада је управо да размотри сврховитост реконструкције комплекса, и анализира начине да се то учини, тако да је то истовремено примерено његовој историји, и компатибилно са даљим развојем града, уз чврсто уверење да даље игнорисање проблем чини само тежим.

У првом делу рада изложена је кратка историја комплекса у периоду до завршетка Другог светског рата. Затим се, у другом делу, паралелно разматра његова стварна судбина у послератном периоду, и третман у плановима.

У трећем делу анализирају се критеријуми његове реконструкције, и у закључку дају препоруке за будућу планску акцију.

Кључне речи: Старо сајмиште, реконструкција, ревитализација, идентитет, приобаље

После дугог периода заборав и игнорисања Старог београдског сајмишта, дошло је до реактивирања ове теме, и у стручним и ширим јавним круговима.

“Старо београдско сајмиште” је важно место у урбаном наслеђу Београда. Од историјског, али и меморијалног значаја за град, оно је било пример новог урбаног концепта. Судбина Старог београдског сајмишта деценијама се озбиљно намеће, а исто толико упорно и не решава. Ова “заоставштина за незаборав”, данас је девастирана и маргинализована. У последње две деценије искристалисао се став струке да Старо београдско сајмиште треба обновити.

У овом раду се излаже историја Старог београдског сајмишта и презентира важећа планска документација, то јест они њени делови који валоризују комплекс и постављају критеријуме за његову реконструкцију.

Историјат старог београдског сајмишта

Комплекс Старог београдског сајмишта лежи на левој обали Саве између моста из Бранкове улице тзв. “Бранковог моста”, старог “Савског моста” и центра Новог Београда. На супротној страни обале низ падину београдске греде спушта се “Савски амфитеатар”. Ова два моста, која поред моста “Газела” везују сремски и шумадијски део Београда, уздижу ниво комуникативности и дају посебан акценат овом простору.

Након Првог светског рата, развој укупне привредне делатности Београда захтевао је изградњу различитих типова грађевина. Централизована установа за општу грађевинску делатност била је Техничка дирекција. Њена делатност се почела осећати тек 1926. године, под именом Техничка управа. Те године започињу велики општински радови на калдрмисању, проширењу водовода и канализације, подизању општинских зграда, разради Генералног плана итд.

Године 1923. основано је “Друштво за земаљске изложбе” касније преименовано у “Друштво за приређивање сајма и изложби” у Београду, које су сачињавале београдске привредне организације. Иницијативом, али и сопственим средствима, индустријске, занатске и трговинске коморе, “Савеза удружења трговаца”, “Главног савеза српских земљорадничких задруга” и “Удружења југословенских инжењера и архитеката”, започело се са прикупљањем средстава за реализацију ове идеје.

Иако је “Друштво за приређивање сајма у Београду” основано 1923. године, тек су са реорганизацијом извршеном 1934. године, и на иницијативу “Београдских привредних комора”, “Главног савеза српских земљорадничких задруга” и иницијативом многих привредника из Београда, Земуна и Панчева, отпочели радови на конкретним задацима.

Из Извештаја привременог одбора поднетог скупштини 1. априла 1934. године види се да је “Друштво за земаљске изложбе у Београду 1930. године било обезбедило земљиште за сајмиште на Топчидерском брду, код тзв. “Звезде”, а понуђене су и следеће локације: Доњи град, Тркалиште кола јачака код Цареве ћуприје и терен на левој обали Саве, одмах крај новог Земунског моста, (...) као и општински терен десно или лево од нове електричне централе на Дунаву.” За изградњу сајма, Београдска општина је уступила бесплатно децембра 1935. године на левој обали Саве, иза Земунског моста, просторно земљиште у величини од 36,33 хектара.

Седница управног одбора “Друштва за приређивање сајма и изложби”, чији је председник био Милан Стојановић, одржана је у јануару 1936. године, када су и истакнута очекивања да се будући сајам одржи, већ у октобру исте године, што се није догодило. Дневни лист *Време* је, из месеца у месец, пратио догађаје око приређивања Београдског сајма.

У априлу 1936. године, у великој сали “Занатског дома” отворена је изложба радова приспелих на конкурс за идејну скицу Београдског сајмишта, расписаном само за архитекте из Београда. Међу једанаест пројеката, прву награду је добила скица архитекте Игњата Поповића, док је другу награду добио пројекат архитекте Милана Злоковића са сарадницима. Посебну пажњу је привукао пројекат достављен из Берлина, а чији је аутор био београђанин, арх. Милорад С. Пантовић. Макета, коју је он презентирао Комисији, не само да се истицала међу приложеним идејним скицама, већ је и привлачила је пажњу тадашње штампе.

Након ове изложбе је уследила реакција “Удружења југословенских инжењера и архитеката-Секција Београд”, која је са “Клубом архитеката” размотрила питање приспелих радова, као и додељених награда, са којима се није сложила. Првонаграђени рад је изазвао бројна негодовања, као и тзв. “аферу око Београдског сајмишта”. Због

тога је “Друштво” организовало свој “Технички биро” који је израдио нове планове за павиљоне, тако да су припремни радови на левој обали Саве, ипак започели у августу 1936. године. Миливоју Тричковићу, Ђорђу Лукићу и Рајку Татићу, архитектама “Техничке дирекције београдске општине”, издат је службени налог да прегледају израђене планове опште диспозиције и павиљона на сајмишту, те да о овоме поднесу своју оцену у облику службеног реферата.

Из писма које је арх. Рајко Татић упутио инжењеру Јулију Хахамовићу види се да су ова тројица архитеката, након увида у све приложено, констатовала да су планови били засновани на непознавању проблема, те да није било ни помена о некој архитектонској композицији. У таквом критичком духу, био је написан и њихов реферат упућен Председништву општине. Реферат је ипак наишао на одобравања код надлежних, тако да су њих тројица одмах добили налог да поднесу алтернативно решење опште диспозиције и павиљона. Овим, тада младим архитектама, Управа сајма је ставила на располагање свој, већ постојећи биро са помоћним особљем, који се налазио у згради Трговинске коморе.

Пошто су начелно решили проблем главне диспозиције, за архитекте је следећи корак био конструктивно решење павиљона, које је поверено инж. Јулију Хахамовићу

Основна концепција пројекта је била у постављању павиљона око једног централног објекта у виду куле, чија је улога осим изложбене била и да, као централни мотив буде видљив са најудаљенијих тачака града. На тај начин је створен трг, одакле су сви павиљони могли бити сагледани. Затворени центар, постављањем последња два павиљона паралелно један с другим, отвара могућности решавања перспективне диспозиције и наговештава осовину будуће магистрале, која ће се у каснијем проширењу сајма и реализовати. Архитекти Тричковић, Лукић и Татић су своје решење “у виду једне птичије перспективе, коју је председник Илић прихватио”, приказали у основи 1:1000, 6. септембра 1936. године.

Да би се и ова, сад већ једна у низу “афера” око Старог београдског сајмишта окончала на праведан начин, архитекти Татић, Тричковић и Лукић су тражили од Управе сајма писмену потвду о њиховом ауторству. Управа им је, актом бр. 303. од 14. априла 1937. године то и потврдила. Занимљиво је, да је, један од потписника овога акта био лично директор “Друштва за приређивање сајма и изложби” у Београду, инж. Васиљевић, који је и изазвао ову “аферу”, док је други потписник био председник “Друштва” Милан Стојановић. У потврди достављеној тројници архитеката између осталог пише:“(...) Част нам је овим потврдити вам, да сте ви заједнички аутори планова општег уређења Београдског сајмишта, као и пет павиљона, који се сада на сајмишту изграђују у сагласности и споразуму са вама(...).”

Изградња старог београдског сајмишта

Изградња сајма финансирана је зајмом од “Општинске штедионице”, прилозима београдских банака, задужбинама фондова и привредних предузећа, дотацијама београдских привредних комора и добротворним прилозима грађана.

У предвиђеном року, “Први јесењи Београдски сајам”, свечано је отворен, а потом и одржан од 11-23. 09. 1937. године. У првој етапи било је уређено 14 хектара, од предвиђених 36,33 хектара.

Очекивало се да се у наредним етапама изгради сво додељено земљиште, као и да се уреди “Пољопривредно-сточарско сајмиште” и забавни парк. За “Први сајам”, “Друштво за приређивање сајма и изложби” изградило је пет великих павиљона са укупном површином 12.723 m², као и павиљон “Спасићеве задужбине” површине 1320m².

Први и Други југословенски павиљон проејектовали су архитекте Тричковић, Татић и Лукић 1937. године., када су и сазидани. То су биле једнаке грађевине у основи и елевацији, које су биле постављене једна преко пута друге. Између њих је пролазио пут према Сави. Грађевине су биле скоро квадратне основе са полукружним еркером. Биле су једносратне са издуженим средишњим делом и са базиликалним осветљењем. У периоду када је Сајмиште било Логор, Други павиљон је постао магацин конфискованих ствари и радионица. После Другог светског рата ови павиљони су порушени и на њиховом месту су подигнуте четири бараке, за омладинске бригаде, које су градиле Нови Београд. Данас се те бараке користе за становање.

Трећи југословенски павиљон је саграђен такође 1937. године по пројекту тројице већ поменутих, тада младих архитеката Техничке дирекције. То је највећи сајамски павиљон, са наглашеним централним ризалитом, равнoг крова и степенасто повучених бочних крила. У време када је Сајам претворен у Логор у овом павиљону су биле спаваонице са вишеспратним креветима, где је било смештено 5000-7000 логораша. Објекат је оштећен у бомбардовању Београда, а након рата и дефинитивно порушен. На месту овог објекта се налази кожарска школа са пратећим објектима и двориштем, која је у плану била за пресељење.

Четврти и Пети југословенски павиљони дело су истих архитеката. Саграђени су такође 1937. године. Били су пандан Првом и Другом павиљону, нешто мањих габарита, наглашених улаза, које фланкирају угаоне масе паралелопипедног облика. Симетрично су постављени и били су једнаки. У периоду када је ту био Логор, Четврти павиљон је био кухиња. Оба су прорушена. Данас је на овом простору сервис Реноа.

Зграда Управе сајма, подигнута је у исто време када и југословенски павиљони, 1937. године и сачуван је до данас. То је мањи објекат са доминирајућим полукружним ризалитом на главној фасади. Зграда је подигнута по пројекту из Техничке дирекције чији је руководилац био арх. Александар Секулић. Служила је као управна зграда Сајма, а у доба Логора је имала функцију Управе логора.

Кулу – централни изложбени павиљон, пројектовао је такође арх. Секулић док је извођач било предузеће Рудолфа Цигера из Београда.. У доба Првог сајма, ова 40 м висока кула је била осветљена од стране предузећа Филипс а.д. из Београда, које је и поставило “инсталацију гласноговорника” на кули за звучну рекламу. Сачувана је, а у доба Логора ту је био смештен део логорске управе. Данас је кула насељена сликарима који ту имају своје атеље.

Спасићев павиљон, подигнут 1937. године по пројекту арх. Александра Ђорђевића. У време Логора је служио као болница и по томе је остао запамћен као злогласно место, масовног страдања. Павиљон је дозидан. Данас је у њему предузеће Посејдон.

Зграду за ресторан је пројектовао арх. Ђорђе Лукић, док је четири зграде за билетарнице, по две на сваком улазу, по плановима арх. Александра Секулића, реализовало предузеће Рудолфа Цигера. Исто предузеће је урадило и бројне пратеће објекте.

Пројекте путева урадили су инжењери Општине града Београда Хуго Розенцвајг и Ђорђе Соловјев, док је пројекат стаза израдио инж. Александар Крстић, шеф отсека за паркове Општине београдске. Парк је такође реализован по пројектима и под надзором инж. Александра Крстића.

За време Првог сајма, четири стране државе су имале своје павиљоне и то : Италија, Чехословачка, Румунија и Мађарска, а Немачка и Француска су у то доба закупили простор за изградњу својих павиљона. Француска је заузела земљиште одмах до Румунског (око 950 m²) док је Немачка обезбедила простор од 2000 m².

Италијански павиљон (980,22 m²) изграђен је по пројекту арх. Дантеа Петронија,начелника одељења за сајмове из Рима. Објекат је рађен у стилу касног модернизма, са атријумом у средишњем делу из кога су у павиљон водили многи улази. Главни улаз је фланкиран јаким паралелопипедним кулама, а фасада застакљена стакленим призмама. У павиљону је у време логора био магацин хране и столарска радионица. Насељен је сликарима, а и служи за становање.

Чехословачки павиљон је дело архитекте Вацлава Гирса из Прага (341 m²). Рађен је у стилу модернизма, од армираног бетона, уз употребу модерних материјала,

глазираних бојених опека и нерђајућег метала. Портал, степениште и стубови за заставе (висине 12 м) били су обложени нерђајућим металом тзв. *полди-антицоро*.

Румунски павиљон пројектовао је арх. Виктор Смигелски, овлаштени архитекта из Букурешта (458m²) и одликује се употребом фолклорних елемената, као и употребом дрвета (лучни решеткасти портал). У време логора Румунски павиљон је служио као магацин јеврејских ствари. Није сачуван. На том месту је подигнуто спомен обележје.

Мађарски павиљон пројектовао је арх. Жорж Лехотски из Будимпеште (529m²). Састоји се од нижег улазног дела са лучним отворима и вишег корпуса. На споју два корпуса у средини је кула. У време логора је био тешко мучилиште. Павиљон је делимично сачуван, преправљен и тешко препознатљив.

Филипсов павиљон је подигнут 1937/38. године (340 m²). Имао је елипсоидну основу са плитко засведеним кровом. У њему су 1938. године први пут били изложени телевизијски пријемници. Данас не постоји.

Турски павиљон је завршен 1938. године. Архитекта је непознат. У доба логора је био купатило, упамћено као мучилиште. Павиљон је очуван.

Рибарски павиљон је подигнут 1938. године и налазио се на улазу са Савског моста, први са леве стране. Павиљон је био ограђен бодљикавом жицом и као и Мађарски био је мучилиште. Потпуно је порушен.

Управни одбор “Задужбине Николе Спасића” одлучио је да узме учешће у изградњи Београдског сајма на начин што ће подићи “Спасићев изложбени павиљон”. Осим изложбених просторија, павиљон је обухватао и галерију са које се прилазило сали са “специјалним полузениталним осветљењем за излагање слика”. “Спасићев изложбени павиљон” је изграђен по пројекту Александра Секулића, који је касније постао технички директор Сајма (1938-1941. године) и за чијег мандата су завршени преостали радови на изградњи сајма. Он је окупио око себе “талентоване студенте, попут Богдана Стојкова и Божицара Хранисављевића, стране неимаре, статичаре, инжењере хортикултуре и друге”. Њему се, а у сарадњи са наведеним студентима, приписује и реализација централног павиљона – куле која је била и остала изузетни пример конструктивистичке архитектуре у Југославији.

Након “Првог сајма” одржавани су редовно међународни сајмови два пута годишње: “Пролећни међународни сајам” и “Јесењи међународни сајам”.

За потребе пролећњег и јесењег сајма 1938. године, изграђен је први део и започета је изградња на другом делу терена намењеног Београдском сајму. На њему је изграђен “Немачки павиљон” површине 3000 m².

У време отварања “Трећег јесењег сајма” 1938. године, овим простором су доминирала четири велика и два мања павиљона “Друштва за приређивање сајма и изложби”, централна кула, као и изложбени павиљони страних држава: Немачке, Италије, Румуније, Турске, Ческо-моравског протектората и Мађарске, “Задужбина Николе Спасића” и преко двадесет приватних павиљона.

Велики Немачки павиљон подигнут је на новом проширеном делу сајмишта, као одговарајући објекат преко пута резервисаног простора за Нови италијански павиљон. У осни између ова два регулационо одређена места, у зачељу ове нове осовине започета је изградња такозваног “Шестог југословенског павиљона”. Пројектант овог павиљона био је такође Александар Секулић (1940.).

Избијањем рата у септембру 1939. године и ванредним стањем на северу и западу Европе, ситуација у Југославији се променила. Ипак у периоду од 1939. до 1941. године урађен је “Нацрт уредбе за извођење регулационог плана града Београда по идејној скици за регулацију” и “План Београда и Земуна” у издању “Техничке дирекције”. Немачким ваздушним нападом на Београд, априла 1941. године град бива потпуно разорен.

Логор Сајмиште

Други светски рат претвара “Старо београдско сајмиште” у злогласни нацистички логор (1941-1945. године). Организован у почетку само за Јевреје (Јуденлагер Семлин) који су углавном сви убијени, логор убрзо бива преименован у “Прихватни логор Земун” (Анхалтелогер Семлин) за политичке затворенике из Србије, Југославије и околних држава. За време савезничког бомбардовања, у пролеће 1944. године, све зграде Старог београдског сајмишта су порушене изузев централне куле и “Спасићевог павиљона”, који је служио као логорска болница. Више од десет хиљада Јевреја и тринаест хиљада Срба и припадника других националности је убијено у овом логору.

Планови старог београдског сајмишта

Архитекте Миливој Тричковић, Рајко Татић и Ђорђе Лукић, Пројекат урбанистичког решења за Прву фазу изградње Старог сајмишта, 1937. године

То је целовит приказ уређења од распореда Југословенских павиљона до утврђивања локација за стране павиљоне, као и пратеће садржаје. Пројекат је у целини реализован, осим уређења приобаља и изградње ресторана.

Ситуациони план Старог сајмишта Прва и Дрга фаза реализације, 1938. године - приказана је изведена Прва фаза и решење Дрге фазе – проширење Сајма ка западу за изградњу Немачког павиљона, као и Шестог југословенског павиљона

Логор Сајмиште 1941-44. године - логор је обухватао Сајмиште у целини са изузетком јужног дела комплекса, који је изградњом новог пута од новоподигнутог моста потпуно издвојен из комплекса Сајмишта. Урбанистичко решење Сајмишта се овим знатно губи.

Ситуациони план Сајмишта са околином из 1954. године - након бомбардовања 1944. године неколико павиљона је сачувано као и део партера – стазе и зеленило. На деловима према Сави изграђене су бараке и игралиште за омладинске бригаде. Због рушења Моста краља Александра реорганизована је мрежа путева. У приобаљу функционише градско купатило.

Простор Старог београдског сајмишта, 1985. година - у комплексу Сајмишта срушен је и Румунски павиљон и дошло је до даљих промена у партеру (стазе, паркови). Изграђени су нови привремени објекти разних намена. Обновљен је мост и битно се мења саобраћајно решење. Изграђене су обале узводно и низводно од Сајмишта. У погледу кота терена Сајмиште остаје ниже од ових насипа.

Изведен део обале испред Старог сајмишта и насут део терена приобаља од старог приобалног пута до изведене Прве фазе уређења обале. Тачкасто је означена зона која се према ГУП-у издваја из комплекса за друге намене.

Приобаље старог београдског сајмишта

Под именом приобаља Старог београдског сајмишта подразумевамо простор који се налази између регулационе линије реке Саве и старог приобалног пута, односно некадашњег насипа. Овај простор укупне површине око 5 ха, а ширине 150 м, свим својим одликама сврстава се у оне градске зоне које имају велики значај за град. У време изградње Старог сајмишта 1937. године овај простор није уређен, мада је укупна урбанистичка композиција главном осовином оријентисана ка води, а на коти насипа у приобаљу замишљена је велика тераса са симетрично обликованом групом ресторана. Решење приобаља које видимо на његовом првом урбанистичком пројекту

је и данас прикладно. Природна пешачка плажа испред насипа служила је као градско купалиште све док су квалитети воде то омогућавали.

Нови планови развоја Београда одређују услове уређења и то :

ГУП из 1950. године као и Регулациони план Новог Београда из 1962. године. Битно одређују физиономију укупног решења речног приобаља. Ови планови предвиђају да се уз обалу подижу велики зелени комплекси, дакле да се битно мења живот тих простора. То је као што се види различито од решења типичних кејова 19. века, где је градска обала намењена пре свега делатностима са градским објектима који се приближавају реци (нпр. Земун или некадашња обала дуж београдског савског Пристаништа). Овде су планирани мирни простори намењени одмору. Дубоко у њиховом залеђу замишљена је изградња јавних објеката у пространим парковима. Старо сајмиште је предвиђено за рушење.

Прва најава другачијег односа према начину коришћења и изградње леве обале Саве је идеја да се у простору Сајмишта лоцира опера. На конкурс који је расписан 1971. године награђен је рад чији су пројекти добро уочили значај реке и искористили предност дате локације. То више није простор за одмор, сакривен у зеленилу већ жив део градског центра.

Убрзо се одустаје од ове идеје због трагичне улоге Старог сајмишта у Другом светском рату, тако да Сајмиште бива и проглашено 1987. године за споменик културе. Тада је и отворено до данас нерешено питање трансформације простора на обе обале Саве, које према плановима требају да представљају центар града. Намена приобаља је од виталног значаја јер она битно утиче на типологију обале и на будући изглед њеног урбаног пејзажа.

Валоризација старог београдског сајмишта и услови за заштиту и рестаурацију споменичког комплекса

Простор Старог сајмишта је претрпео знатне промене и свакодневно се стихијски уништава. Пет великих павиљона, чак и оних пет у којим су били заробљени логораши срушени су после рата. Срушени су Рибарски и Филипсов павиљон, а у новије време и Румунски. На темељима Југословенских павиљона подигнуте су бараке омладинских радних бригада за изградњу Новог Београда. До данас су сачувани само страни павиљонио : Италијански, Чехословачки, Турски, Мађарски, Спасићев, Кула и зграда управе сајма. Мађарски је скоро потпуно измењен.

Стихијски су ницале на слободним просторима стамбене баракe, као и што су бесправно настањиване постојеће.

До 1992. године Старо сајмиште није имало планове обнове и развоја.

Одлуком ИОНО града Београд 1952. године уметницима је дато право кориштења три павиљона: Куле, Италијанског и Чехословачког. Они су и носиоци савремене популарности овог крајње девастираног простора.

Комплекс Старог београдског сајмишта је проглашен за културно добро града Београда 1987. године. Године 1992. Скупштина града Београда усвојила је Детаљни урбанистички план споменичког комплекса “Старо београдско сајмиште”. Циљ израде плана био је да се “створе услови за реконструкцију споменичког комплекса Старо београдско сајмиште и израдњу спомен-обележја, као приоритетне акције. Овим се постиже враћање целовитог изгледа простору Старог београдског сајмишта, какав је он био у моменту претварања у логор и истовремено пружа могућност да се комплекс обнови и у функцији сајма узорака”. Подручје ДУП-а обухвата следеће површине према намени: површине под објектима, површине намењене саобраћају, зелене површине намењене пешачком кретању (пешачки тргови и стазе) и површина намењена спомен обележју. Сви објекти који су оригинални палирају се за задржавање и прилагодбавање будућој намени. На местима порушених сајамских хала (павиљона) планира се изградња нових објеката, који су одговарали ранијим. Планом се предвиђа изградња нових објеката који су ранијим пројектима били планирани, али нису никада изведени. У простору приобаља предвиђа се изградња спомен обележја. Планом је такође извршена реконструкција оригиналне саобраћајне мреже

На расписаном конкурс за подизање споменика жртвама логора “Старо београдско сајмиште”, награђен је рад београдског вајара Миодрага Миша Поповића. Споменик је свечано откривен 21.4.1995. године поводом 22. априла дана сећања на жртве геноцида и прославе 50 година ослобођења од фашизма.

Од аутентичнијих павиљона из времена Сајмишта, односно концентрационог логора, је очувано неколико мањих габарита, махом у преправљеном стању. То су Италијански, Чехословачки, Турски, Мађарски и Спасићев павиљон, управна заграда Сајмишта, Кула и зграда на улазу код Саве.

Рибарски и Филипсов павиљон, нису очувани, а у време концентрационог логора су били места страдања и злочина, предлаже се да буду исказани партерно, у парковском решењу или на неки други погодан начин.

У погледу намене површина, са становишта заштите комплекса као културно-историјске вредности, предлаже се да Спасићев павиљон као нови објекат у приобаљу, послуже за музеј и музејске поставке.

(...) Ради неопходности да се обезбеди склад меморијалних вредности и потребе да простор настави да живи у својој сајамској функцији, неопходно је да садржаји унутар комплекса буду предмет даљих разрада које ће верификовати надлежни органи Скупштине града.

Основна идеја реконструкције простора се темељи на обнови функционалне и просторне организације првобитног решења, задржавању и рестаурацији очуваних, аутентичних павиљона и изградњи нових на местима и у волуменима порушених или некада планираних сајамских павиљона.

На тај начин се реконструише градитељска и меморијална целина некадашњег простора концентрационог логора, најзначајнијег историјског обележја Сајмишта, а очуваним аутентичним павиљонима се обезбеђује просторни контекст у коме су настали и трајали кроз историјске мене...

У погледу намене површина, са становишта заштите комплекса као културно-историјске вредности, предлаже се да Спасићев павиљон као и нови објекти у приобаљу, послуже за музеј и музејску поставку...

Ради неопходности да се обезбеди склад меморијалних вредности и потребе да просотр настави да живи у својој сајамској функцији, неопходно је да садржаји унутар комплекса буду предмет даљих разрада које ће верификовати надлежни органи Скупштине града

Основно полазиште Генералног плана Београд 2021 године је афирмација урбаног континуитета, током којег се градитељско наслеђе поставља као необновљиви ресурс и стимуланс развоја. “Планом се, зато, штите и промовишу споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места, природни пресеци терена са историјски потврђеним и естетски вреднованим изграђеним реперима, визурама и силуетама, са циљем да се очува дух и карактер урбаног простора, трајно назначе и презентују сви вредни елементи градске структуре и дефинишу путеви успостављања континуитета са оним аспектима града који даље расту и развијају се”. Старо београдско сајмиште подлеже “правилима за подручја опште обнове” под којом се подразумева “комбинована примена интегративне конзервације, урбане обнове и уређења простора, усаглашена према обиму и нивоу вредности градитељског наслеђа”.

→ OBJECTIVES AND CRITERIA FOR THE OLD BELGRADE FAIRGROUND RECONSTRUCTION

The Old Belgrade Fairground complex is situated on the left bank of the Sava River between two bridges and downtown New Belgrade. Opposite to it, the Sava Amphitheatre slopes down the Belgrade Ridge towards the river. It is a large area in the center of Belgrade completely isolated from the other parts of Belgrade: it is one of the most devastated city areas, populated by poor inhabitants, often those from marginal groups, burdened with tragic history and one of gravest problems for urban planners to solve.

The complex was built in the third decade of the 20th century on the left bank of the River Sava opposite Belgrade, in the area being an unpopulated swamp terrain. It was meant to be modern extension of oriental city, supposed to represent western tendencies of the young state (Kingdom of Yugoslavia) and its capital.

But, during the World War 2, German occupation forces transformed the complex into the concentration camp, where thousands of people were tortured and killed.

After the war, new republican government, both communist and antifascist, ignored the problem of the Old Belgrade Fairground, taking no actions towards any reconstruction and the result was as already mentioned. In 1950's artists, painters and sculptors moved in these ruined and abandoned structures.

Today this topic is a sort of taboo, both for the city government and for professionals – urban planners and architects. Still there isn't any definite decision: What to do about the Old Belgrade Fairground?

This paper discusses the purpose and significance of the complex reconstruction and analyzes the most suitable way to do it, due to its history and future development of the city.

Facts of the complex's history are presented in the first part of the paper. Further on, in the second part of the paper the postwar destiny of the complex is presented, as well as the way it was treated in up to date plans. The third part is about criteria for the reconstruction and the processes of their establishment.

Objavljeno u Zborniku "Rekonstrukcija i revitalizacija grada", DUB, Beograd 2006. 445-459.

Mr Marta Vukotić Lazar

Jasmina Đokić, dia

→ COMPLEX HISTORY AS A SOURCE OF PLANNING PROBLEMS: OLD BELGRADE FAIRGROUND

The Old Belgrade Fairground complex is the large area in the center of Belgrade that is completely isolated from other parts of Belgrade: it is one of the most devastated city areas, populated by poor inhabitants, often those from marginal groups, burdened with tragic history and one of the hardest problems for planners to solve. It is situated in on the left bank of the Sava River between two bridges and downtown New Belgrade. Opposite to it, the Sava Amphitheatre slopes down the Belgrade Ridge towards the river.

The complex was built in the thirties of the 20th century across the River Sava in the area that was an unpopulated swamp – Belgrade was situated on the right Sava bank. It was meant to be modern extension of oriental city, which should represent the western tendencies of the young state (Kingdom of Yugoslavia) and its capital. Modern and monumental complex of exhibition and commercial pavilions was built, and started its life with national and international fairs and exhibitions.

World War 2 changed its destiny: German occupation forces transformed the complex into the concentrate camp, where thousands of people were tortured and killed.

After the war, new republican government, which was both communist and antifascist, had double frustration regarding this space: it's tragic (during the War) and "capitalist" (before the War) past, so complex was absolutely ignored in the period of the postwar renewal, and the result is what we described in the beginning.

This paper discusses wheatear is possible to conciliate historical roles of the complex, and to realize it's potentials in the modern world. Facts of the complex's history are presented in the first part of the paper. Further on, these facts are been analysed in the context of contemporary city development, both Belgrade in particular, and global world.

Finally, some guidelines for crossing the gap between this area and the rest of the city are presented in the third part f the paper.

Keywords: Old Belgrade fairground, urban identity, history of the city, urban reconstruction

Introduction

If we say that history of a city is one of its basic guidelines for its future development, especially in European urban practice, it is not a poetic statement, but the fact so obvious that we don't even mention it. The Planners and architects are trying to preserve historical buildings and ambient, habits and values of inhabitants, everyday life, and the concept of space of the time, in order to plan such urban structures that would be comfortable for citizens and attractive for visitors.

Even more, city's history is nowadays one of most utilized urban resources. Branding cities and searching for authenticity in globalized world rely on history of the particular city, or even city area. In search for tourists and investments, the city governments and urban professionals all over the world, especially in Europe, use history as a resource in competition with other cities. Every small difference, anything that makes a city "special" comparing to the others, similar in size, economic and human potentials, is being used for better position in the world cities market.

Sociologist Sreten Vujovic says that "...studying a city requires paying attention on timeness, because history and time are contents of the city, and historical ambient arise from pure temporality". (Vujovic, 1997) Yet, case of the Old Belgrade Fairground is quite opposite. Both city government and architectural and planning professionals are very indisposed to talk about history of the complex, and almost totally inhibited in taking any action about the site. Reason might be found in its very complex history, during which the role of the Fairground has been changing in the most frustrating way. Changes were dramatic, and layers of the past can hardly coexist in the same physical structures. Nevertheless, they have to.

Today, the Old Fairground is completely isolated from the other parts of Belgrade. It is situated on the left bank of the Sava River between two bridges and the New Belgrade downtown area. On the opposite side of the river is the old city central zone. River Sava with several bridges is seen as a kind of a boundary instead being connection(s) with the rest of the city. Also, this area is not functionally integrated in the urban pattern. It is one of the most deteriorated city zones, populated by poor inhabitants, most of them from marginal groups, and burdened with tragic history.

In this paper, we are discussing whether it is possible to conciliate historical roles of the complex, and to realise its potentials in the modern time. The facts about the history of Fairground complex are presented in the first part of the paper. In the second part, we analyse reasons and circumstances for marginalized status and neglectance of the Fairground site since World War Two, trying to find a proper explanation for this very particular area. Finally, in the third part, the new strategies and initiatives for future development are presented.

History of the Old Belgrade Fairground

The Period between two world wars

After World War One, the new period in life of Belgrade started. Belgrade became a capital of new state - Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, which lost more than million people during the War, and contributed in victory. Before that war, there were numerous problems in making good relations with some European countries, such as economical disagreements with Austro-Hungarian Empire, as well as a negative image of Serbia, due to the brutal murder of the royal couple in 1903. So, this was a new opportunity to show democratic potentials and gain respect among other countries. Rapid development of the city started: after centuries under Turkish Ottoman jurisdiction, Belgrade got the opportunity to spread across rivers Sava and Danube. It became an important river quay (landing-stage) and a railway crossroad. Also, Belgrade became the administrative, cultural, trade and industrial centre of Kingdom, although its capacities were insufficient and system of the governing was inadequate.

There were two different wholes in the urban pattern of the city: old core, principally oriental but nice and vivid, which was centre of complete public and social life, and on the other hand the new parts - "amorphous and chaotic agglomeration" (Nedic, 1977). Plans that were made before the War were partial, created with no wider strategy for the urban development. Strong migrations were going on and illegal settlements arise along main roads to the city, as a result of intensive industrial growth. However, it was not possible to take real action without strategy for the whole city - there was a master plan needed.

In 1919. municipality of Belgrade decided to get new master plan, by public competition. Master plan was published in year 1923. It was a good basis for further development and reconstruction, and included extension of the city centre on the left bank of Sava river. One of the important decision was the project on Belgrade Fair on the left bank of the river (Maksimovic, 1980).

The arrangements for the realisation of Belgrade Fairground started in year 1936. the basic concept of the project was radial distribution of pavilions around one central building - tower, which had two main functions: to be an exhibition pavilion, and to be an urban mark, visible from distant parts of the city. It was a monumental modern open plan. Building works were very rapid, and in 1938. there was the first exhibition held in seven big pavilions, and in more than 20 small private pavilions.

Beside its economical and representative value, Old Belgrade Fairground was very important for history of Serbian urban planning for several reasons:

- Process of its planning, designing, building, as well as its financial aspect, was organized through transparent public procedure. Many professionals, private investors and citizens were included in decisions making, despite the organizing and procedural problems. This is a fact of great importance, both for the success of Fairground realization, as well as for strengthening the confidence of citizens in the institutions.

- This spatial composition became a metaphor of an urban complex that was completely realised according to the plan. Every single detail was planned and designed by professionals, with no improvisations that were so often in previous period.

- The composition and details were modern. Old Belgrade Fairground is still a symbol of modernity, or at least its aspiration for modernizing the whole country, and particularly its capital.

- Previous characteristics are underlined by the fact that the complex is situated across the river, on the new area that previously had not been considered as a part of Belgrade. "Taking possession" of this land was in manner of democracy, economical prosperity and modernity, which was almost a statement directed both to citizens and to European countries.

It is exceptionally important to emphasize this modernizing impulse that the complexes provided. The importance of the Old Belgrade Fairground for the urban history of Belgrade is not its architectural excellence, but emancipating efforts and potentials of the society that were represented through the building process.

The construction of the public buildings, particularly for cultural purposes, compliant with the previously foreseen plan for giving shape to Belgrade area, was one of the important objectives of the 1923 year's General plan.

Promoting Belgrade for a tourist city in 1936, as well as the fact that Belgrade - Zemun road had already been made, gave a special inspiration to the preparations for building the

Belgrade Fairground on the left bank of the river Sava. It was the first move in city extension of the left bank of the Sava, consenting the urban planning conception of the 1923 year's Master plan.

Although the rivers Danube and Sava are the most dominant values of Belgrade's environment, the city was traditionally built and developed, not on the river banks, but on the crag. However, the river banks, together with the Belgrade Fortress are the impressive parts of the Belgrade Panorama. Zemun is partly oriented towards the Danube, so it is also the characteristic part of the city situated on the left banks of the rivers Danube and Sava. In the same period, on the left bank of the Sava river a civil airport with hangars covered with concrete shells, according to the project of Milutin Milankovic, was being built, as well as "the Modern Area", the project by architect Mihajlo Radovanovic. It was a triangular shaped residential area, consisting of collective multi-storey buildings and family houses with front gardens drew up in line, located on the exit of Zemun towards Belgrade. These two cultural and historical areas represented the initial steps towards realisation of "The Old Belgrade Fairground".

The body named the "Technical Bureau", organized by the "Society" (Association), made new plans for pavilions, enabling a beginning of the preparatory works on the left bank of the Sava in August 1936. The architects Milivoje Trickovic, Djordje Lukic and Rajko Tatic, the members of the Technical Board of the Belgrade Municipality were engaged to examine the existing plans of general disposition and pavilions on the fairground, and to submit their opinion in the form of official report.

The complex was opened in year 1937. with the "First Autumn Fair". At the time of this area was dominated by four big and two smaller pavilions in the under the auspices of the Society for Organizing Fairs and Exhibitions, with the Central Tower, as well as the exhibition pavilions of the several foreign countries: Germany, Italy, Romania, Turkey, Czech-Moravian Protectorate and Hungary. Beside these, one has to mention the pavilion of "Nikola Spasic Foundation" and more than 20 private pavilions. (Pravda, Beograd 14.X 1936.)

Belgrade press was reporting about all the events concerning the construction of the pavilions as well as the preparations and realisations of the numerous exhibitions: international automobile fair, concerts, sport competitions, fashion shows etc.

In short time Belgrade was becoming not only the meeting point of businessmen from Yugoslavia and foreign countries, but also one of the leading fairs in the South Eastern Europe.

Breaking out of the war in September 1939, and the state of emergency in the North and the West of Europe affected the situation in Yugoslavia. However, in the period between 1939 and 1941, the Technical Board published "The Statutes Draft for Realisation of the Belgrade City Regulation Plan According to the Regulation Draft" and "The Plan of Belgrade and Zemun". But, the German air attack in April 1941. dramatically destroyed Belgrade and cut all the activities in its economic, social and cultural life.

The World War Two and communist period

The World War Two changed destiny of this complex in the most tragic way. The Sava river became a border between Serbia, occupied by Germans and ruled by puppet government, and Independent Croatian State, the Nazi country with numerous concentration camps in which hundreds of thousands people were killed. The occupation forces transformed Belgrade Fairground complex into the concentration camp. At first, it was mostly for Jewish people (Judenlager Semlin), most of which were brutally killed, and later Serbs, Roma and political prisoners were taken there.

More than ten thousand Jews, thirteen thousand Serbs and people of other nationalities were killed in this camp, but precise number and names of victims have not been recorded. Also, the majority of victims was never buried properly in a tomb, and there are assumptions that some of these bodies could be anywhere in the complex still now. These facts strongly determine future use of this area.

During the Alliance bombing in spring 1944, all the buildings of the "Old Belgrade Fairground" were destroyed except the Central Tower and "Spasic Pavilion", being used as the camp hospital.

Several years after the war, the area was no man's land. At the beginning of the sixties the pavilions, that were not ruined during the war, were adopted and given to the artists to use them as ateliers. Today, they are still there, but dilapidated, unkept and surrounded by storages, garages, car repair services, workshops, illegally built poor housing etc.

Paradox of too much identity: stop the watches

This short historical review shows how difficult it is to obtain a decision on future plans and to discuss about the future vision of this important area in Belgrade. The problem is complex and has many aspects: social, economical, even political, but crucial points are cultural and ethical. While urban communities in the modern world are struggling to create clear and strong urban identity, the Old Belgrade Fairground has too much of it.

In short, the first phase of complex's history, as well as an idea of its realisation, was induced by strong will of state and the city to encourage the modernisation of the city life. It was about economical and cultural growth, and about adopting values of western, democratic world. This statement illustrates modernising impulse well: "The Old Belgrade Fairground complex is situated on the left bank of the Sava river, between two great steel bridges which connect western Europe with Balkan and East. The developers have been gathered, not only from Belgrade and other Yugoslav cities, but from many European and Balkan countries..." (S.M. Beogradske opstinske novine april – jun 1937)

This phase was interrupted by the War. The brutal policy that was taken at that time left unchangeable consequences: Jewish community has never recovered after this disaster. Today the number of Jews in Belgrade is considerably smaller comparing to the period before the War. Tragic destiny of thousands people tortured, humiliating and murdered has not been properly honoured and marked.

Structures which survived war became a shelter for poor people. Homelessness as known in western countries was rare in socialist Yugoslavia, but this kind of housing - illegal use of different kind of buildings for home, could be compared with it. These buildings were not appropriate for living in and without adequate infrastructure. Among other users, artists, painters and sculptors, used to live here. Some of those artists even when recognised as eminent still continued to work in these ateliers. This was not an insult for victims, but whole situation insulted these new inhabitants and their right to decent house.

The absence of any planning activities was, and still is, the result of deep frustration about identity of this place. What is to be identified as basic point in area's history? Identity, according to Encyclopaedia Britannica, is (a) sameness of essential or generic character in different instances, and (b) sameness in all that constitutes the objective reality of a thing (Encyclopaedia Britannica, 2002).

The question is: what is essential, constitutive character of this place? Character is based on the concept of use, idea and values that were transposed on this city area, but how to conciliate components in character which are not only incompatible, but totally opposite. How to integrate memory on tragic period for city and its citizens into the urban pattern? And finally, is there any possibility to keep some hope for alive and respect for the dead, and materialise both in the same structure?

Not an easy task for planners and government to do, but something has to be decided. For many decades, this area was an ignored space, planning-free zone; all city governments were pretending that problem does not exist.

The Strategy of the city governments in the socialist era

After the War, the priorities in reconstruction of destroyed city were infrastructure and housing. Roads, railway, bridges, water supply, industry, public administrative and cultural capacities, and the most of housing were completely destroyed during the war. Total renewal had to be done, and human resources were seriously damaged: thousands of people killed, refugees and orphans, people without homes and families burdened with war traumas. It was obvious that problem of monumental complex was not first on the list. There was a lot of work to do before: build infrastructure, start industry, rebuild economy. But, the questions how is it possible not to intervene for decades and why, could not be avoid.

After the World War Two, the Kingdom of Yugoslavia was transformed into republic, as a result of socialist revolution which took part in that period. The new communist political elite government imposed various priorities: rebuilding the country, creating new institutions, making a position in a polarized world, as well as making the attitude towards "capitalist" history and previous regime. To our opinion, the destiny of the Old Belgrade Fairground after the World War Two, reflect some of attitudes of the new political elite and its policy toward the historical background, both social and symbolical of this site. We will expose several reasons in order to understand why decision about future of the area was so difficult.

Firstly, the new political elite were both antifascist and communist at the same time. It had great respect for all war victims, regardless of their ethnical origin – the communist regime was strictly against any kind of nationalism. At the same time, there was a strong opposition toward anything related toward ex-regime. In other words, problem as well as potential solution was frustrating for new political elite, as there was not possible to separate memories of tragic past from political and social structure (environment) in which it had happened.

Most of concentration camps all over the Europe were reconstructed exactly as they were during war, with intention to memorise these terrible moments of mankind history, or as Edwin Heathcote said "not to allow people to forget" (Heathcote, 1999). For the new political elite, this meant reconstruction of bourgeois complex, and therefore maybe support to bourgeois habits of citizens.

Secondly, new regime wanted to monopolize the modernization processes of the country. Any previous effort regarding modernization was minimized, if not completely denied. The industrialization and urbanization were imperatives, and a kind of continuously repeated mantra of communist regime. As whole industry was ruined during the war, there was a simulation as everything was starting from the very beginning. Also, pre-war urbanism was considered as conservative and anachronous, even if falsification of historical

facts was necessary. Such an attitude led to ignoring Master plan from 1923, and few realized complexes in the territory known as New Belgrade (old airport designed by famous physician, astronomer and civilian engineer Milutin Milankovic, as noted above), including Old Belgrade Fairground.

On the other side, as antifascist associations preserved memory on the War, destroying structure relicts and reuse was out of question. In the end, nothing has been done about the Fairground for many years. New Belgrade arises around it, planned and designed in manner of modernism. New Fairground was built on the other bank of the river, opposite to the old one, so Old Belgrade Fairground lost the function and became just a toponym.

In communist/ socialist period, two master plans for Belgrade were made. In the first one (from the 1950.), the concept of Belgrade extension on the left bank of Sava was dominant and based on the principle of modern urban planning: wide, straight streets - axes, opened plan due to Charte d'Athenes.

Some basic characteristics of communist society enabled such deterioration of the area, and preservation of status quo for decades:

- Every aspect of economy was planned and centralized. In the market economy, there are many participants in city development, and it would be hardly possible to keep the area in the central part of the city without any developmental concept. Centralized economy may tolerate such "black holes" in urban fabric. The private or civil initiatives were not permitted in the field of memorial architecture and protection. In spite of that, the Old Belgrade Fairground was of the importance for the history and memory of the Belgrade; it was neither protected nor marked as an important city memorial and historic site.

- Land in cities was in state ownership. So, legally this area belonged to the city, and the city government managed it.

- Urban planning was also centralized, with the city government, or more precisely Communist Party as the main factor in the planning process. All decisions were made in the Committee of the Party, and professionals just should have implemented them.

Transitional pressure

It is hard to recognise the precise moment when socialist era ended and transitional period started. In other socialist countries of eastern block it is easy to define the breaking point, but in former Yugoslavia, this process was parallel with brutal decay of country, wars and nationalism. However, for Old Belgrade Fairground radical change has happened in 1987. when the complex was pronounced for cultural good of Belgrade. This meant new

treatment regime for the area, which included protection and conservation. The decision was rather formal, as there was no particular action, but it was of enormous importance because it protected the area of illegal building or other kind of intervention by private investors.

Although we can not specify exact start time of transitional processes, one should recognize that liberalization of market could hardly devastate complex. In the circumstances of free market, within the state with a high level of corruption and criminalization of public services, and unsuitable law and juridical systems, there are many wealthy investors interested for these pieces of land. For this paper, it is irrelevant how they got their money: legally, illegally, or, perhaps, war profiteers, but they were and still are looking for space. They are interested for gaining the profit from the investment, and do not take care on historical and symbolic meaning of the site.

The demand for the building land in Belgrade is very high. The position of Old Belgrade Fairground is very good: on the bank of the river, in the central zone, and infrastructural corridors passing nearby the complex area.

Another very important aspect of possible misuse of the Old Belgrade Fairground considered public good. Public goods are, at the same time connected to laws, economy and mentality. In western countries, which did not have system discontinuity, mechanisms for protection and reproduction of public goods have been established and have been continuously improved. The legislative about this topic is precise and balanced developers are considering it, and citizens are aware of its importance. In Serbia, non of these exists: laws about public good protection are not specifically defined, instruments for their implementation are insufficient, and state is too weak to realise even these laws. Developers, on the other side, are aggressive in making profit. Nevertheless, prime problem is absence of citizen's consciousness and emancipation on this topic. People are not aware of their own responsibility for the preservation of public good.

The tradition of personal and community engagement disappeared during socialist regime. Centralized governing and decision making on Communist Party level resulted in total excluding of citizens in matters about city's future. The hierarchy was extremely rigid and inflexible, and non-institutional effort could not give any result. Partly, it was caused by ideological motto that Party already knows what people need, but crucial reason was procedural.

Also, many people in Serbia and other countries of ex Yugoslavia, identify antifascism and communism. Hundreds of thousands Serbian citizens lost their lives as victims of fascism, and most of them were not communists. The historians, sociologists and other researchers are already studying this phenomenon, and it is far too complex to be explained

in this paper, but its reflections are recognizable in people's behaviour and treatment of historical monuments from period of World War Two.

The city parliament verified Detailed Urban Plan for Monumental Complex Old Belgrade Fairground in year 1992. The reason for this was "to enable reconstruction of monumental complex and building a memorial object. This is to be done in order to reconstruct complex as it was at the time of transformation into the concentrate camp..."

The Way out

The first impulse for preservation and reconstruction of the Old Belgrade Fairground was strictly individual. Art historians, planners, architects and journalists progressively realised imperative of personal engagement in struggle for such objectives. Previous regime did not leave any space for individual action or initiative, so there was needed some time for people to take new role – role of active and conscientious citizens.

The institutions were too rigid and indolent, regarding bureaucratic inertia which is immanent to every system: ideological or democratic. Gradually, idea of historical and urban importance of the Fairground was developed through separate activity of intellectuals and enthusiasts. Then, their practice was articulated in series of public discussions, panels, exhibitions. Finally, this became a wide action which mobilized not only professionals interested in this topic, but citizens who want to keep the memory and different layers of urban identity.

The basic indicator of possible planning solution was, ironically, half life of the complex in post-war period. Art is the only human effort that does not insult the dead and is a stimulus for alive. And, historically, ateliers and artists' activities are referred to this space. On this basis, Belgrade Master plan 2021 acknowledged Old Belgrade Fairground as an area for general reconstruction. Actually, it means that the Fairground is considered for cultural good to be protected as a whole, ambience treated integrally due to previous structure, use and memories. This is implemented into the Plan, and it is a matter of time when Detailed Plan for the area is going to be made.

Conclusion

After all, it is rather obvious there are two complex historic stories about the Old Belgrade Fairground. The first one is the history of the Fairground itself, from grandiose and modernistic idea, to ruined structure which is source of planning problems. Another one is the story of politicians' and planners' trouble to decide what to do with it. Result of both is The Fairground as it is today: devastated, inhabited with poor, although urban population, excluded from city's life, but with potential to be reconstructed and renewed. The possibility to keep memory of every important phase of the Fairground is its most precious item. At the same time, that is the only one implication of planning process that lasted for decades. Paradoxically, it is not negligible.

The case of Old Belgrade Fairground proves that in some situations it is preferable not to make a decision than to make a wrong one. Political and other social circumstances did not allow treating the Fairground in manner that could incorporate all layers of its complex history into solution, but they made possible keeping status quo.

Also, there is another verdict that ensues after analysing case of the Old Belgrade Fairground. It concerns eternal question about "ideal planning circumstances". The planning of Fairground's reconstruction took many years, and in that period totally opposite systems were on. The nature of socialism is complete centralization of political, legislative, financial power and still it was not environment that allowed creation and implementation of good and lasting arbitrage. The limitation factor was ideology: power was there, but paths of its usage were directed by ideology.

Total and wild liberalization of the market is major characteristic of period that came after. The best possible action was to protect the complex of possible disturbance caused by private financial capital. Slowly, as legislative was consequently constituted and social awareness grew, the procedures for creating worthy solution were established.

The inheritance and the history can not be treated appropriately in extreme social and economical conditions. Ideological socialist government was crucial at the time, but selective in order to keep own supremacy. Afterwards, during transitional period, developers in the free market have their own priorities. Only socially aware society and society emancipated through democratic procedure is capable to recognise and protect historical and other values and public good. Moreover, we will have an opportunity to test this statement on the case of Old Belgrade Fairground and its future.

Saopšteno na 42. kongresu ISoCaRP-a u Istambulu, septembra 2006.

Objavljeno u internacionalnom časopisu Spatium br. 13-14, decembar 2006.

Bibliography

1. Djordjevic, Aleksandar et alt. (1972) Generalni urbanisticki plan Beograda, Beograd: Urbanisticki zavod grada Beograda.
2. Dobrovic, Nikola (1965) Savremena arhitektura, Beograd : Gradjevinska knjiga.
3. Encyclopaedia Britannica (2002), CD Deluxe Edition
4. Giedion, Sigfried (1962) Architecture and the Phenomena of Transition, Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press
5. Heathcote, Edwin (1999) Monumnet builders, Modern architecture and Death, London : Academy Editions.
6. Koljanin, Milan (1992) Nemacki logor na beogradskom sajmistu 1941-1944, Beograd.
7. Macura, Vladimir et alt. (2003) Generalni plan Beograda 2021, Beograd : Urbanisticki zavod grada Beograda.
8. Maksimović, Branko (1980) Vrednosti generalnog plana Beograda od 1923. godine i njihovo poništavanje, Godišnjak grada Beograda knj. XXXVII
9. Nedic, Svetlana (1977) Generalni urbanisticki plan iz 1923. godine, Godisnjak grada Beograda, knj. XXIV
10. Panovsky, Erwin, (1955), Meaning in the Visual Arts, New York ; Doubleday Anchor Books.
11. Radovic, Ranko (2003) Forma grada, Novi Sad, Beograd: Stilos, Oriom Art.
12. Rossi, Aldo (1982), The Architecture of the City, Massachusetts : MIT Press.
13. S.M. (1937) Svecano osvecenje kamena temeljca Beogradskog sajmistu, Beograd: Beogradske opstinske novine, april-jun 1937
14. Sekulic, Aleksandar (1957), "Prvi Beogradski sajam izmedju Prvog i Drugog svetskog rata", Godisnjak muzeja grada Beograda, knj. IV.
15. Somborski, Milos et alt. (1950), Generalni urbanisticki plan Beograda, Beograd : Urbanisticki zavod IONO.
16. Spasojevic, Milutin et alt. (1985) Izmene i dopune Generalnog urbanistickog plana Beograda do 2000. godine, Beograd : Zavod za planiranje i razvoj grada Beograda.
17. Stojkov, Borislav et alt. (2004) Regionalni prostorni plan administrativnog podrucja Beograda, Beograd : Urbanisticki zavod Beograda.
18. Vujovic, Sreten (1997), Grad, spektakl i identitet, u Sociologija, Vol. XXXIX, No. 2, Beograd
19. Vukotic-Lazar, Marta (2004) Staro beogradsko sajmistu, Godisnjak grada Beograda, knj. LI
20. Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, "Detaljni urbanisticki plan spomeničkog kompleksa "Starog Sajmišta", Beograd, februar 1992.

